

Pagulaskirjanduse(st) kirjutamise valu ja vaev

Pagulaskirjandus jõudis minu noorpõlveni läbi kolmanda kopeeri löödud Lepiku ja Laabani koopiadena. See oli võimas. Seejärel tuli ta 1980. aastate lõpus raamatuuputusena. Selle tulemus oli pettumus ja ebalus. Pettumus tuli sellest, et kunsti oli pagulusest vähe võtta. Endale tegin ainult kaks avastust: Ivar Grünthali luule ja Ain Kalmuse „Juudas”. Kuigi neist ei kõnelnud pagulaskirjanduslood suuremat midagi. Ebalus väljendus ühes tollases ettekandes, mille lõpus valitses haudvaikus ilma ühegi käteplaksuta ning vahkvihas Hando Runnel sõimas mind stalinistiks. Selle ettekande keskne mõte oli lihtne: see kirjandus on meile võõras. On vaja ületada suur ja lai maa, et kaks kirjanduspoolt kokku saaksid.

See on taust. Nüüd asja juurde.

„Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” on paks ja põhjalik raamat. Selle põhiosa moodustavad monograafilised lühikäsitlused 53 prosaistist ja luuletajast, lisaks pisilood. „Eesti kirjanduse ajaloo” (EKA) nõukogude aja köitest leiab üle 80 eraldi kirjanikuloo. Sellest võib näha, et tegijate eesmärk on olnud rohkem kui maksimaalselt kattev pilt. Peatükkide lisaväärtuseks on bibliograafiad, mis küll osalt korduvad. Ja selle eest võib toimetajat üksnes kiita. See töö tuli ära teha.

Mille poolest erineb EKP (hm, selline lühend siis!) EKA-st? Muidugi ideoloogia poolest. Aga eeskätt selle poolest, et EKA proovis mõtestada kirjandusprotsessi, tuua välja voolusid, suundi ja suundumisi, siduda kirjandust ja ühiskondlikku tausta ja vaadata autoreid sellel taustal.

EKP ei vaata proosat ja luulet kirjandusvoolude kaupa nagu eesti kirjanduslugudes tavaks. Ühtlasi puudub siit ka pagulaskirjanduse proosa ja luule ajalugu. Mida raamatu pealkiri ka ele-

gantselt osutab. See on lihtsalt peatükikesse koondatud kirjanikelugude kogum, mis meenutab kirjanduslugusid enne Kampmaa aega. Kirjanikulood ise on ebaühtlase tasemega, alates kommenteeritud bibliograafiast üle primitiivsete ümberjutustuste esseede ja teoreetiliste analüüsideni. Põhiosa jääb klassikaliseks positivistlikuks elu ja loomingu kirjelduseks koos analüüsi ja hinnangute sugemetega. Kas need lood toovad midagi uut konkreetsete kirjanike käsitustesse? Mina ei leidnud. Vääruslik osa oli samadelt autoritelt juba varem ilmunud. Aga ehk keegi leiab.

Loo puudumisest on kahju. Tegelikult oleks just eesti pagulaskirjandus positivistliku kirjandusloo konstrueerimise ideaalmaterjal, sest siin tulevad rass, miljöo ja moment kui mõjurid välja oma ehedal ja avalikult kujul. Ja lisaks puudub praegu ka korralik võrdlusvõimalus ülejäänud kirjandusloo osadega. Samas on raamatus eri kohtades peidus mitu erinevat ajaloomudeli katset.

Alguses on Piret Kruuspere eeskätt referatiivne ülevaade seniõeldust, mis annab päris ilusa raami.

Proosaosa jaotus on seniste pagulaskirjanduslugude traditsioone jätkavalt põlvkondlik. Osa lõpus on noorem põlvkond. Sellega pole probleeme. Alguses on peatükk järjepidevuse kindlustajatest. See on oluline märksõna. Eesti proosakirjanduse järjepidevus võiks olla tema põhiliini jätkamine. Aga üsna absurdne tundub siduda järjepidevusega teadlikku marginaali ja suurt eluüksiklast Reed Morni ning ammust sundpagulast ja uusromantikut Karl Rumorit. Tegelikult ei esinda eesti proosa pealiini sellest seltskonnast õieti keegi. Kui, siis võib ehk kõnelda Kivikast ja Mälgust kui rahvuslähedase uusrealismi jätkajaist. Siis aga tuleks siia lahtrisse tuua kas või Helmi Mäelo, omaaegne rahvuskirjanike madonna, kellest kirjutades Elo Tuglase päevik sappi ei säästa.

Nii on järjepidevus vaid metafoor, mis märgib seda, et need autorid kirjutasiid juba Eesti Vabariigi ajal. Aga ka siis pole sel jaotusel mingit alust, sest suur osa tollal kirjutatud prosaistest on hoopis teistes lahtrites.

Omaette peatükiks on pandud naiskirjanikud, aga peatüki nimeks on miskipärast „Pagulasproosa mitmekesisus ja temaatiline ühtsus”. Mehed on jagatud kahte rühma. Üheks seltskonnaks on sõdinud noorte meeste seltskond, kes sobib üldiselt hästi kokku. Aga samasse peatükki on pandud ka Külvet ja hoopis vanem Lindsaar.

Imelik kooslus tundub mulle arbujaate põlvkond proosas. See on ühelt poolt katse panna kirjanikud kokku puhtpositivistlikult, kujunemisaja mõjutuste kaudu, ja teiselt poolt siduda neid teatud kirjandusarusaamade külge. Tegelikult on need kirjanikud liiga erinevad, mida leiab ka Janika Kronberg osa sissejuhatuses. Tema jutust tuleb välja, et põhjuseks on ainult ennast arbujaate eestkõnelejaks valinud Kangro arvamus. Minu arust polnud olemas arbujaate põlvkonda ka luules mitte. See põlvkond jagunes juba Eestis arbujaateks ja rahvuskirjanikeks. Arbujaate silt on praeguseks kinnistunud kindlale kirjandusest arusaamisele, mille on põlistanud eeskätt Ants Oras oma sõjajärgsete ülistuslugudega ja kodueesti nõukogudeaegne poliitiline elu. Aga sissejuhatuses toodud Kangro iseloomustus mu arust midagi eriti arbujalikku ei sisalda. Nii jääb pagulasproosa suhe eesti proosa ülejäänud osadega vägagi hämaraks.

Luuleosa on kokku pandud teistmoodi. Selle alguses on Öne Kepi üldistav katse interpreteerida luuleajalugu kui teemade, mõtlemisviisi, põhitooni ja vormi muutusi. See on üldjoontes asjalik, kuigi vajub veidi laiali, osalt seetõttu, et tahab kõnelda liiga paljust korraga, osalt seetõttu, et väljatoodud liigendamise alused (memuaarne põhitoon, isamaaline mõtteviis, eksistentsiaalne

elutunnetus ja loodusvisioonid) ei ole just selgelt aluselt välja toodud. Loo lõppu on miskipärast uputatud ka pisi-autorite ülevaated. Luuleosa autorilood ise on kahest eri maailmast. Üks on Öne Kepi üsna kained analüüsid ja teine Arne Merilai psühhoanalüüs ja metafoorika.

Ka selle osa alguses on vanem põlvkond. Sõduriluule on üsna selge asi. Aga miks on Kangro, Lepik ja Ristikivi hiiglased, aga Grünthal ja Laaban sipelgad kosmoses, ei ole minu mõistusele jõukohane mõelda. Ainus, mida siit aimub, on taas Kangro ja tema seltskonna positsiooni jätkamine.

Eesti pagulaskirjandus polnud kunagi seisev tiik. Seal kobrutasiid väga teravad isiklikud vastuolud ja võitlesid eri seltskonnad. Samas hakkas pagulaskirjanduse publikule suunatud enesepilti aga üha enam ja enam määrama Kangro ja Co. Ja kuigi see väitluste maailm on nüüdseks vaikselt arhiividest välja tulnud mõnegi päeviku ja kirjavahetuse kaudu, on kogupilt sellest kirjandusest meieni toodud endiselt Kangro ja Co valitud ja hierarhiseeritud kujul. Jah, jõudsin siiani ja sain aru, et oleme taas seal, kus oleks vaja hakata võitlema järjekordse paavsti vastu. Pole midagi teha.

Ülejäänud osad on ülevaateartiklid. Siin on väga hea näitekirjanduse ja teatri ülevaade Piret Kruusperelt. On ilusad selged ülevaated lastekirjandusest Reet Krustenilt ja memuaristikast Ülo Tontsult. (Iseasi, kas see kõik just kirjanduse ülevaated Piret Viireselt ja Maie Kaldalt (mis küll kirjandusteade all millegipärast ka memuaare pakub). Kalda on sealjuures lisanud oma varasemale käsitlusele olulise pagulaskirjanduse kojutuleku ülevaate. Viirese peatüki alguses on aga väga hea lühike sissejuhatus pagulaskirjanduse võimaliku liigenduse ja probleemide kaardistamisse.

Omaette on tõstetud ka eesti kirjanduse kordustrükkide avaldamise osa

Eerik Tedrelt. See jääb küll vaid kommenteeritud loendiks. Tegemata on jäänud oluline töö, mida see materjal võimaldaks ja nõuaks. Esiteks arutamine selle üle, millisena tahtsid pagulaskirjanduse ideoloogid näha eesti kirjanduse lugu, millisena serveerida seda pagulaste lugevale nooremale põlvkonnale. Ja teiseks arutlus kirjanduspoliitika ja kirjandusmüügi seoste üle.

Omaette alaosaks on tõstetud ka tõlkekirjandus ja see on tähtis metodoloogiline otsus. Viimastel aegadel on kogu maailmas tõusnud huvi tõlkimise ajaloo vastu, sest tõlgete roll ja koht kogu kirjanduse või kultuuri süsteemis on keerukam ja tähtsam kui traditsiooniliselt rahvuskesksetes kirjanduslugudes näha tahetud. Ja samal ajal on tõlgete mõju eesti kirjandusele tugev ja oluline.

Tõsi, pagulaskirjandus on just koht, kus tõlgete mõju kirjandusele võiks olla väike, kuna elatakse suurte keelte sees, kus ilmub palju tõlkekirjandust ja keeleoskus lubab seda vabalt lugeda. See aga teeb eriti oluliseks küsimuse, mis on tõlkimise roll paguluse jaoks, kui jätta kõrvale ideoloogia ja kas või teiste pisikeste pagulaskirjanduste toetamise soov. Aga sellele erilist vastust ei saa, sest seegi peatükk on pigem kommenteeritud bibliograafia, mis tegeleb palju hoopis asukohamaade kirjandusi tutvustavate eestikeelsete artiklitega. Sellisena on see siiski väärtuslik eeltöö.

Omaette osaks on kokku pandud eestikeelse pagulaskirjanduse tõlked võõrkeeltesse, eestikeelsete kirjanike võõrkeeles kirjutatud teosed ja eesti päritolu kirjanikud, kes kirjutavad uue kodumaa keeles. Põhiliselt on seegi Anne Valmase kirjutatud osa kommenteeritud bibliograafia.

Olulisim on aga see, et just siin on peidus selle raamatu kõige tähtsamad metodoloogilised küsimused.

Kõigepealt, toimetajate kokkupanu määratleb eesti kirjanduse keele ja ainult keele põhjal. Kõik eesti juurtega autorid, kes võiksid olla pagulaskirjan-

duse neljas põlv või servaharu, on määratud olevat väljaspool eesti kirjandust. See on väga selge kirjandusideoloogiline otsustus.

Teiseks, just siin tuleb välja pagulaskirjanduse ideoloogia ja saatuse sasi-pundar. Pagulaskirjanduse ideoloogia üks kese oli arusaam, et paguluses hoitakse elus nimelt eesti kirjandust kui sellist. See tähendas arusaama, et tuleb jätkata eesti kirjanduse traditsiooni ja seda ka uuendada. Pagulus on aga mõiste, millel puudub iseseisvus. Pagulus on võimalik ainult siis, kui kusagil on kodu, kodumaa, oma, mis on alati keskne, põhiline. Ja see peab olema füüsiliselt kusagil mujal. Muidu vajab ta ette täiendit ja temast saab sisepagulus. Teisisõnu, pagulaskirjanduse tõlgendamine kirjanduse keskmena oli tsentri ja perifeeria ümberpööramise katse. See sai kehtida seni, kuni tegutsesid kirjanikud, kes kehastasid eesti kirjanduse järjepidevust ja kodumaine kirjandus oli koomas.

Teiseks leidsid ideoloogid, et tuleb teha kirjandust, mis oleks avatud, kõneleks kogu maailmale. Viia eesti kirjandus Euroopasse. Uuendada Euroopa kirjandust eesti kirjanduse kaudu. See-ga siis jätkata nooreestlaste pooleli jäänud missiooni. Nii kirjutasid Oras, Ivask, Laaban, Webermann, Kalmus, Ristikivi jt. Veel enam, Oras nägi eesti kirjanduse suurt võimalust olla kogu Euroopa õpetaja.

Jah, muidugi oli paguluses igasugust kirjandust. Selle tippudest leiab väga universaalseid teoseid, olgu Ristikivilt, Laabanilt, Lepikult, Jaksilt, Kalmuselt. Ja minu arvates sai selle kirjanduse tipuks paguluse, rahvusluse ja modernismi väga originaalne ja avar kooslus Kalju Lepiku luules. Aga pagulaskirjanduse põhimassi valitud tee oli midagi muud. Sellest sai eestikeskne, rahvuskeskne, mälu keskne, nostalgias keskne, traditsiooniline ideoloogiline kirjandus, mis kaitses ennast igasuguse võõra sõna eest. Selle tulemusena jäi eesti

kirjandus ise üha võõramaks välismaal elava noore põlvkonna lugejatele ning oli koju jõudes muutunud võõraks kodueesti lugejatele. Need olid elanud küll autoritaarses riigis, aga maailmakirjandusele avatud modernse kirjanduse õhustikus.

See ideaalide ja tegeliku tulemuse lahknemine peaks olema üks eesti pagulaskirjandusloo keskne teema. Ja Anne Valmase tekstist võib leida selle probleemi suure dilemma. Ta toob välja Kalmuse tõdemuse pagulaskirjanduse klammerdumisest pseudorahvuslusse ja ideoloogiasse, mustvalgetesse skeemidesse jms. Kokkuvõttes tähendab see, et eesti pagulaskirjanduses pole just palju teoseid, mis pakuks huvi väljaspool pagulaste endi ringi. Aga seejärel tuleb Valmas ikka ja jälle tagasi selle juurde, kuidas uue kodumaa ühiskond ei pööranud tähelepanu eesti kirjandusele, polnud tõlkijaid, olid poliitilised põhjused, kuigi mitmed eesti autorid oleksid võinud rikastada oma loomingu- ga asukohamaa kirjandust.

Midagi pole teha. Tegelikult tuleb see dilemma ja kurb tõde pagulaskirjanduse tasemest kogu raamatust vaikselt moelt välja. Samuti on kogu aeg näha kirjutajate katsed loovida kirjanduse kui rahvusliku teo ja kirjanduse kui kunsti karide vahel, mis ähvardavad ühelt poolt jätta pagulaskirjandusest sõelale vaid killukese kunsti, ja mõnegi autori, kes rahvusluse seisukohast just paipoiss ei ole. Ja teiselt poolt teha kir-

jandusloost koha, kus kirjanikuks tunnistatakse igauks, kel ette näidata õige meelsus ja ilmunud raamat.

Aga siin lõpeb arvustus ja algab arutlus pagulaskirjanduse kui probleemi üle. Ma jätan need viis lehekülge mustandit siit loost välja.

Kolm kokkuvõtet.

Esiteks, see raamat on eklektiline ja ebahütlane kooslus. Aga siiski saab siit kokku pildi pagulaskirjanduse üldistest joontest ja faktograafiast. Nõukogude ajal oli käibel fraas: väga vajalik ja õigeaegne raamat. See siin on väga vajalik, aga väga hilinenud raamat. Sest seda jääb siiski väheks kakskümmend aastat hiljem.

Teiseks, see on see raamat, mille ma oma lauanurgale panen ja sealt enam ära ei võta. Kui on vaja midagi vaadata väliseesti kirjanduse kohta, siis avan ma kõigepealt selle ja alles siis järgmised raamatud. Kindlasti on see raamat, mida ma pooltel vaatamiskordadel kirun, aga ikka kiites toimetaja Piret Kruusperet, kes asja lõpuni vedas.

Kolmandaks, peale pisikese osa on pagulaskirjandus jäänudki meile võõraks. Ka see raamat ei tegele kuigivõrd sellega, et pookida eksiilkirjanduse haru eesti kirjanduse tüvele. Aga see oleks ainus võimalus teda elus hoida. See töö ootab tegijaid.

TIIT HENNOSTE